

Қазак фольклорының
ТИПОЛОГИЯСЫ

Қазақ фольклорының ТИПОЛОГИЯСЫ

Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық
қазақ-түрік университеті
КІТАПХАНА
Түркістан қаласы

Түркістан-2009

Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты

ББК 82.3 (5ҚаЗ)

Қ 17

Редакция алқасы:

Ташимов Л., Бердібай Р., Ергөбек Қ., Накип М., Текшен А.,
Тұртабаев С., Райымбердиев Т., Досай К.

Жауапты редакторы:

ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы,
профессор Р.Бердібай

Жауапты шығарушылар:

филология ғылымдарының кандидаты Қыдыр Т., Танауова Ж.

Қ.Қазақ фольклорының типологиясы. Түркістан: «Тұран»
баспасы, 2009. - 376 бет.

ISBN 978-601-243-075-2

Қазақ фольклортанушыларының мақалалар жинағынан тұратын «Қазақ фольклорының типологиясы» атты бұл кітап алғаш рет 1982 жылы «Ғылым» баспасынан жарыққа шыққан болатын. Қазақ ауыз әдебиеті туындыларының тегін, жасалу, даму, өзгеру заңдылықтарын талдауға арналған бұл еңбек бүгінгі күнде де үлкен сұранысқа ие. Жинақтың екінші басылымы да ешбір өзгеріссіз қайта жарыққа шығып отыр. Тек бір ерекшелігі – көлемі толықтырылып, үш жас ғалымның ғылыми мақаласы енгізілді (Б.Қорғанбеков, Б.Әбжет және Ж.Танауова). Халық ауыз әдебиетін зерттеуде тарихи-типологиялық тәсіл басшылыққа алынған бұл еңбекте негізінен түркі-моңғол халықтарының фольклорындағы ұқсас белгілер, ортақ сарындар кенінен қамтылған.

Кітап фольклортанушыларға, әдебиетшілерге, этнографтарға, тарихшыларға, түркітанушыларға, жоғары оқу орындарының мұғалімдері мен аспиранттарына, магистранттарына, сондай-ақ түркі-моңғол халықтарының мәдени мұрасына қызығушы қалың көпшілікке арналған.

ББК 82.3 (5ҚаЗ)

К 4702250205
00(05)-09

©ХҚТУ, 2009

СӨЗ БАСЫ

Қазақ ауыз әдебиетін неғұрлым нақтылы, жүйелі зерттеудің жолдары көп. Өскелең дәуіріміз бен талғамы күшті жұртымыздың биік талаптарына жауап бере аларлық жаңа ізденістер жүргізу қажеттігі кәміл. Ол үшін ауыз әдебиеті туралы ғылымды да жетілдіре, оның методологиялық тәсілін кеңейте, кемелдендіре түсу шарт.

Ауыз әдебиеті мұрасының өзіндік өзгешелігін анықтауға аса қажет тәсілдің бірі – салыстырмалы-тарихи әдіс болмақ. Орыс фольклортану ғылымы ауыз әдебиеті шығармаларын осы тәсіл негізінде тексеріп, күрделі нәтижелерге жетіп жүргені белгілі. Шынында да фольклор материалына кең де, жүйелі салыстырулар жасамай, ондағы үндес қайталама фактілерді тексермей, олардың заңдылықтары мен ерекшеліктерін есепке алмай ауыз әдебиетінің табиғатын түсіну қиын.

Бұл мәселені теориялық жағынан дәлелдеп, арнаулы еңбек жазған көрнекті совет фольклоршысы Б.Н.Путилов: «... в широком смысле под типологией следует, очевидно, понимать закономерную, обусловленную рядом объективных факторов повторяемость в природе и обществе, которая обнаруживает себя в предметах и явлениях, в свойствах и отношениях, в элементах и структурах, в процессах и состояниях»¹, - деп көрсетеді. Түптеп келгенде, салыстырмалы-тарихи әдістің мақсаты жеке фактілердің ұқсастығын немесе сәйкестігін анықтау ғана емес, ортақ заңдылықтар мен процестерді табу болмақ...

Фольклордағы ұқсастық пен сәйкестіктің өзі типологиялық, генетикалық және тарихи-мәдени байланыстылық делініп, негізінде, үш жүйеге бөлінеді. Мұның алғашқысы неғұрлым кең тараған тұрақты фактор болып есептелінеді. Сонымен қатар туысқан халықтардың, дамуы

¹Путилов В.Н. Методология сравнительно-исторического изучения фольклора. Л., 1976, с. 9.

жағынан түрлі сатыдағы (стадиядағы) жұрттардың, ұзақ уақыт бір-бірімен мәдени қарым-қатынаста болып келген көршілердің фольклорын салыстырып зерттеу де пайдалы. Ал жалпы алғанда салыстырмалы-тарихи әдістің жемісті болуы белгілі бір халықтың фольклорлық материалы жеке жанрлар бойынша да, тұтастай да меңгеріліп, сипатталып, жан-жақты көңіл бөлінуіне тікелей байланысты.

Фольклорлық сана уақыт пен кеңістікті, адамдар арасындағы қарым-қатынастар жүйесін, өмір мен өлімді, жақсылық пен жамандықты, қымбат пен арзанды өзінше бағалайды; өзіндік эстетикасы бойынша өмір материалын жинақтайды. Мұнда айтушының, жыршының ырқына бағынбайтын, объективті түрде тәуелсіз тұратын заңдылықтардың мәні күшті болады. Ауыз әдебиеті шығармасы халықтың ұғым-түсінігін тікелей көшірмей, оларды өзінше қалып-модельге түсіреді. Фольклор қаһармандарының іс-әрекеті әдетте ешбір нақтылы тарихи шындықпен дәлме-дәл келе бермейтіні осыдан. Фольклорлық санада көне түсініктер элементі ұзақ сақталады, оның көркемдік жүйесінде дәстүрлік сарыны басым жатады. Болмыс шындығынан гөрі қиялдың, нақтылықтан гөрі әсірелеудің, анықтықтан гөрі шарттылықтың дендеп кететіні жалпы фольклорлық сананың дүниені реалистік көркемдікпен танудан бұрын пайда болған құбылыс екенін сипаттайды. Ауыз әдебиеті шығармасы қалыптасқан дәстүр шеңберінде ғана жасалып, өмір кешеді, сақталады, дамиды, өзінің дүниетанымдық және эстетикалық негізі болып табылатын сол дәстүр шартына орай тиісті өзгеріске түсіп отырады. Көркемдік жүйесі мен элементтері қайталауларға, формулалыққа, тұрақтылыққа негізделетін фольклордың өз ішіндегі заңдылықтарды ескермей, оның ерекшеліктерін танып білу мүмкін емес.

Орыс фольклоршыларының еңбектерінде шешімін тапқан осы және басқа көптеген теориялық мәселелерді, методологиялық межелерді, биік талдау деңгейлерін меңгеру,

солардың зерттеулерінде қалыптасқан қағидаларды ұлттық ауыз әдебиеті ескерткіштерін тереңірек тексеруге ұтымды пайдалану ғалымдарымыздың алдында тұрған уәзіпа.

Жұртшылықтың назарына ұсынылып отырған «Қазақ фольклорының типологиясы» атты коллективтік монография қазақ ауыз әдебиетінің жанрларын (эпос, аңыз, ертегі, тұрмыс-салт жырлары, т.б.) салыстырмалы-тарихи әдіспен зерттеудің алғашқы тәжірибесі. Монографияның негізгі сонылығы — қазақ ауыз әдебиетінің нұсқаларын түркі-моңғол халықтары фольклорының материалымен тұңғыш рет жүйелі салыстыра қарастыруында. Мұндай тәсіл фольклорды зерттеудің өрісін кеңейтіп, оны жаңа белеске шығаруға, белгілі жанрлар, шығармалар, процестер жөнінде неғұрлым дәл, сенімді, ақиқат тұжырымдар жасауға мүмкіндік береді. Монографияда осы талапты, белгілі дәрежеде, жүзеге асыру ниеті көзделді.

Әлбетте бұл кітапқа енген зерттеулердің материалды қамту, мәселені қою және оны шешу дәрежесі біркелкі емес. Олай болуы фольклоршылардың теориялық әзірлік тәжірибесіне, тақырыпты меңгеру деңгейіне, кейбір жанрлардың бұған дейін жеткілікті талданып болмағандығына байланысты. Соған қарамастан «Қазақ фольклорының типологиясы» атты еңбек ауыз әдебиеті мұраларын жаңа бір қырынан — салыстырмалы-тарихи принцип тұрғысынан саралап тануға көмектесетін, қызғылықты, тың проблемаларды күн тәртібіне қоятын, фольклоршылар мен халықтық көркем сөз өнерін қастер тұтатын жалпы жамағатшылыққа қажет кітаптың бірі болар деп сенеміз.

* * *

ТҮРКІ-МОҢҒОЛ ХАЛЫҚТАРЫ ЭПОСЫНДАҒЫ КЕЙБІР ОРТАҚ ЖЕЛІЛЕР

I

Ауыз әдебиеті туындыларының шығу тегін, даму, жанрлық, көркемдік ерекшелігін анықтаудың жол, тәсілдері мол. Фольклор шығармаларының әрбір жанрына тән өзгешеліктерді көне мұраны нақтылы зерттеу арқылы саралап сипаттауға болады.

Сонымен қатар әр түрлі жанр ескерткіштерін бір-бірімен салыстыра қарау, олардың ортақ сарындарын, ұқсас үндестігін тарихи-типологиялық тұрғыдан қарастыру да қызғылықты қорытындыларға әкелмек. Бұндай тәсіл совет фольклортану ғылымында жетекші, жемісті тәсілдердің біріне айналып келе жатыр². Белгілі совет фольклоршылары түрлі халықтардың эпикалық мұрасын салыстыра тексеру арқылы маңызды жаңалықтар ашып отыр.

Фольклорлық ескерткіштердің өзара үндестік, жақындығын белгілеудің шарттары мен заңдылықтары да анықталған. Ауыз әдебиеті шығармаларының түбірлестігі мен туыстығы түрлі жағдайлар мен факторлар жиынтығынан құралатыны кәміл. Сондай себептер мен сыпаттарды ескере келіп, совет фольклортану ғылымы үш түрлі ұқсастық типін ерекше бөліп қарайды³.

Біріншіден, халықтардың тарихи туыстығына, тектестігіне байланысты көрінетін тарихи-генетикалық ұқсастық. Бұл топқа қазақ, ноғай, қарақалпақ, башқұрт, т.б. халықтар эпосынан да, өзге жанрларынан да мол мысал келтіруге болады. Көптеген ежелгі рулардың немесе бірлестіктердің әр заманда осы аталған халықтар құрамына енуі көне эпикалық сарындардың белгілі дәрежеде жалғасып, дамып отыруының маңызды себебі деуге болады.

²Типология народного эпоса. М.: Наука, 1975.

³Русское народное творчество. М.: Высшая школа, 1966, с. 35-36.

Екіншіден, ел мен елдің тарихи-мәдени қарым-қатынас арқылы тарайтын ұқсас, үндес сюжеттер. Қазақ фольклорында, соның ішінде эпоста бұл саладағы туындылар да жиі кездесетіндігі белгілі. Бұған шығыс сюжетіне негізделген, көршілес Орта Азия халықтары тарапынан ауысқан романдық эпос үлгілерін мысалға келтірсек те жеткілікті.

Үшіншіден, халықтардың шаруашылық кәсібінің, қоғамдық дамуының біркелкі болып келуінен туындайтын тарихи-типологиялық сарындастық. Бұл ретте ертеде көшпенді өмір кешкен халықтардың салт-санасы мен мәдени даму дәрежесінің орайластығына сәйкес жасалған мұраларды еске түсіруге болады. Бір-біріне тілі ұқсас түркі халықтарын айтпағанда, моңғол, қалмақ пен қазақ фольклорының арасындағы сан түрлі әуендестік, бағыттастық дәл осындай тарихи-типологиялық ұқсастық салдарынан екендігі шүбәсіз. Мұны біз қазақ және қалмақ эпостарын салыстыра қарағанда айрықша анық аңғарамыз.

Әлбетте, фольклордың, эпостың бойындағы ортақ жақындықты табу мен танудың басқа да тәсілдері жоқ емес. Бірақ осы аталған үш түрлі типологиялық үндестік неғұрлым кең таралған және көптеген ғалымдардың нақтылы зерттеулері арқылы дәлелденген шындық болып табылады. Эпоста да, басқа жанрларда да бұл көрсетілген тарихи-генетикалық, тарихи-мәдени, тарихи-типологиялық ұқсастықтар «мөлдір» қалпында, қоспасыз кездесе бермеуі де мүмкін. Кейбір фольклор шығармаларында бұлар аралас-құралас күйінде келуі де табиғи. Өйткені фольклор туындылары – талай заман, жағдайды, бастан өткізіп, халық санасында екшеліп, іріктеліп жеткен жаратындылар.

Қазақ эпосын зерттеудің де алуан міндеттері алда тұр. Ең алдымен халқымыздың ғасырлар бойында жаратқан эпикалық мұрасын жанрлық белгілері жағынан топтап, жіктеудің әлі де аяқталып болмағандығы белгілі. Бұл кезге дейін зерттеу нысанасына ілінген эпостық ескерткіштер сол мол байлықтың

бір бөлегі ғана. Сонан соң эпостың ішіндегі түрлі дәуірдің нышандарын да стадиялық тұрғыдан анықтап алу қажет. Ал жеке шығармаларды нақтылы тексеру жұмыстарының да жалғаса беруі керектігі түсінікті. Асса түркі-моңғол халықтарының, қалса қазаққа эпикалық дәстүрі өте жақын елдердің жырларын салыстыра қарау тың нәтижелерге жеткізуі мүмкін.

Эпосты тарихи-типологиялық ретімен сөз ету түрлі тараптан пайдалы. Белгілі бір туындылардың таралу географиясын, сақталу процесін және өзгерістерін анықтауға да мұндай тәсіл қолайлы. Кейде жырды бір халықтың вариант, версиясы көлемінде ғана қарау толық ғылыми қорытындылар жасауға мүмкіндік бермейді. Эпостың нағыз табиғаты мен көркемдік кестесін тану үшін оның түрлі нұсқаларын білу, салыстыру қажеттігі ертеден ескертіліп келеді. Міне, осындай ғылыми принциптерді бірте-бірте жүзеге асыра алсақ қана эпостық мұрамыздың шын бағасын пайымдауға болады.

Жырды тарихи-типологиялық тәсілмен тексеруге бару фольклордың күн тәртібінде тұрған, кезек күттірмейтін уәзипа екендігі барған сайын айқындалып келеді. Мәселен, түркі тілдес халықтардың бірқаншасында түрлі жанрда версия ретінде таралған «Қозы Көрпеш-Баян сұлу», «Алпамыс», «Қобыланды», «Едіге», «Ер Тарғын», «Ер Төстік», «Көрұғлы» секілді аңыздаулардың түбірін, даму жолдарын, эволюциясын, көркемдік сымбатын — барша қасиетін тану үшін кең салыстыруларға бармай болмайды. Әрине, мұндай ертегі, жырлардың барлық тілдегі вариант, версиясын түпнұсқадан оқып түсіну, ұқсастығы мен айырмасын егжей-тегжейлі тексеру жеңіл емес. Бірақ қалай болғанда да, фольклоршылар мұндай қадамды ертелі-кешті жасауы тиіс. Ауыз әдебиеті туындыларын жан-жақты зерттеу міндеті осыны талап етеді.

Мұндай үлкен, көп қабатты салыстырулар, әлбетте, болашақтың ісі. Дегенмен әлгіндей көп елге таралған сюжеттердің барлық версия, варианты болмағанмен, ең жақын жатқан екі немесе үш халықтағы нұсқасын талдап көруге

мүмкіндік жоқ емес. Осылай еткенде зерттеуіміздің тынысы кеңейіп, адымы ұлғая бермек.

Эпостың шығу, жасалу заманы жөнінде де зерттеушілеріміз бірауызды пікірге тоқтала қойған жоқ. Кейбір еңбектерде белгілі бір жыр туралы «ерте кезде жасалған» деген жалпылама тұжырыммен шектелушілік кездеседі. Бұл, сөз жоқ, фольклор табиғатын, оның өзіндік спецификасын ажыратудың қиындығынан туатын нәрсе. Келешекте қазақ эпосы жанрлық жағынан саралана, жіктеле түсумен қатар стадиялық қатары дәл танылатын болуы шарт. Міне осы мәселеге де жырды тарихи-типологиялық жағынан тексеру пайда тигізетіні күмәнсіз.

Қазақ эпостарының ішінен неғұрлым көбірек зерттелгендерінің бірі – «Қозы Көрпеш-Баян сұлу». Бұл жырдың тарихы, таралуы, кейіпкерлер қатары, көркемдік ерекшелігі, жанрлық белгілері жөнінде айтылған құнды пікір, байқаулар аз емес. Бірақ эпостың пайда болу дәуірі, кезеңі жайында әлі күнге дейін тиянақты тұжырым жасала қоймаған. «Қазақ әдебиеті тарихының» фольклорға арналған томында да жыр «бұдан бірнеше ғасыр бұрын пайда болған», – деп жазылған⁴. Мұндай жалпылама анықтама эпостың шығу дәуірін танудың қиындығынан туғанын түсінеміз. Дегенмен фольклортану ғылымында өмір тәжірибесінен өткен түрлі тәсілдерді қолданса, қандай жырдың да жасалу дәуірін нақтырақ, дәлірек топшылауға мүмкіндік бар екендігін көреміз. Сондай тәсілдің бірі – тарихи-типологиялық зерттеу болмақ.

Эпостардың өзге халықтардағы нұсқасын оқу кейде күтпеген, тосын жаңалықтарға да апарады. Мәселен, «Қозы Көрпеш-Баян сұлудың» Қырым татарлары арасында сақталып келгені соңғы жылдарда ғана ғылыми жұртшылыққа мәлім болды⁵. Ал Қырым татарлары мен ноғайларын құраған

⁴История казахской литературы, т. I. А.-А.: Наука КазССР, 1968, с.274

⁵Бекиров Д.Ж. Татар фольклоры. Ташкент, 1975, 314 б.

рулардың ол өлкені XIII-XIV ғасырдан мекен ете бастағандығын ескерсек, «Қозы Көрпеш-Баян сұлудың» жасалу, таралу тарихы, кем дегенде, алты ғасырға кетеді. Негізгі көпшілігі шығыстан барған көшпелі түркі тайпалары «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» сюжетін Қырымға әзір күйінде өздерімен ала барғанын есепке алсақ, жырдың түбірі одан да әріге ұласпақ... Эпостың әр елде сақталған нұсқасы көп сауалға анықтық енгізуге көмекші бола алады екен. Қазақ және қырым татар халықтарындағы «Қозы Көрпеш-Баян сұлудың» түпкілікті оқиғалық мазмұны бір екендігі айқын. Жекелеген айырма – адам аттарында, жырдың көлемінде және қайсыбір эпизод, бөліктерінде ғана. Жырдың қазақ нұсқасындағы Қарабай мен Сарыбай қырым-татар версиясында Еділбай және Жайықбай атанады...

«Қозы Көрпеш-Баян сұлудың» таралу ауданы мейлінше кең екендігін кейінгі кезде анықталған деректер де қуаттай түседі. Жырдың Румыниядағы татарлар мен ноғайлар арасында да аса әйгілілігі анықталды⁶. Жырдың румыниялық нұсқасын өзге түркі тілдес (башқұрт, қазақ, алтай, т.б.) халықтардағы варианттармен салыстырмалы зерттеулер де жүргізіле бастаған. Сонымен қатар түркі тіліндегі басқа да кейбір белгілі жырлардың Добруджа татарлары арасында сақталып келгені мәлімденіп отыр. Бұл факты түркі халықтары эпосының таралу географиясын белгілеуге ғана емес, олардың даму, жетілу процесін, өзгерістерін зерттеуге де жаңа өріс ашылғанын көрсетеді. Ендігі жерде, айталық, «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырын тексерушілер эпостың румыниялық версиясын да қамти сөйлеуі қажет болады.

Эпосты тарихи-типологиялық тұрғыдан қарастырудың, әсіресе, жыр табиғатын тереңдеп түсінуге пайдасы тимек. Жасыратыны жоқ, көптеген қазақ эпикалық туындыларының жылдар бойында архив мүлкі ғана болып келуі эпостануда

⁶Дримба Вл. Исследования по тюркской филологии в Румынии // Советская тюркология, 1977, №5.

орын тепкен кейбір ескірген, біржақты концепцияларға да тікелей байланысты. Белгілі жырларды тарихи оқиғалар мен адамдардың төтелей ізі деп санаушылық бірсыпыра шығармалардың нағыз тұлғасын тануға кедергі келтіргені кұпия емес. Эпос тарихта болып өткен істер мен адамдардың қайталамасы да, көшірмесі де емес екендігі фольклортану ғылымында дәлелденіп отырса да, тарих пен эпосты тым жақындатып түсінетін көне қисынның («Тарихи мектеп») ықпалынан әлі де болса арылып болмағандық бой көрсетеді. Қазақтың бір топ жырын («Едіге», «Ер Сайын», «Шора», т.б.) зерттеу ісінің мүлде тоқтап қалушылығы да бұл айтылғанға қатысты. Осы және басқа жырлардың түрлі халықтардағы вариант, версияларын түгел сараптан өткізіп, толық тексергенде ғана олардың халықтық, фольклорлық негіздерін екшеуге, түрлі тараптан жасалған жол-жөнекей қоспаларды ажыратуға, ең қажеттісі – тарихи фактілер мен эпикалық жинақтаудың ара қатынасын анықтауға мүмкіндік туады. Демек тарихи-типологиялық тәсіл фольклортануға әр саладан қозғау салатын ұтымды тәсіл деп қарау керек.

Эпикалық жырдың табиғатын талғауда орыс фольклоршыларының талдаулары мен тұжырымдары есепке алынуы тиіс. Мәселен, қаһармандық эпос белгілі тарихи оқиғаның көлеңкесін емес, халықтың аңсар, мұратын көрсететіні, алдан күткен арманын айтатыны, тарихи шындықтар туралы өз түсінігін білдіретіні В.Я.Пропштың еңбегінде сенімді дәлелденген⁷. Бұл пікірді белгілі фольклоршы Е.М.Мелетинский одан әрі дамыта түскен. Ол эпосты – халықтың тарихи өткендегісінің поэтикалық концепциясы деп бағалайды⁸. Бұл секілді қуатты методологиялық таяныштар қазақ фольклоршыларының жаңа ізденістеріне тың серпін бере алады.

⁷Пропш В.Я. Русский героический эпос. М., 1959, с. 27.

⁸Мелетинский Е.М. Происхождение героического эпоса. М., 1963, с. 423.

Жырларды салыстыра тексеру олардың көркемдік келбетін, негізгі идеялық сарындарды, түбірлі оқиғаларды аңғаруға және өзара ықпал ету мәселесінің жағдайларын көруге көмектеседі. Қазақ фольклоршыларына қажетті қадамның бірі – тілі, тарихы, әсіресе, ауыз әдебиеті дәстүрі жақын елдердің эпикалық туындыларын түпнұсқадан оқу, кенде жан-жақты салыстырмалар жасау болып табылады. Мұнсыз ең негізгі мәселе – ауыз әдебиеті ескерткіштерінің көркемдік сипатын ажырату, олардың тарихи, эстетикалық қызметін көрсету мүмкін болмас еді.

Түркі-моңғол халықтарының эпосындағы ортақ, ұқсас сарындарды әңгімелеу – өте үлкен, күрделі міндет. Біз бұл еңбегімізде тақырыптың талабын толық атқарамыз дей алмаймыз. Ондай ірі жинақтаулар көп жылдық ізденістер нәтижесінде ғана тууы ықтимал. Біздің алға қойған мақсатымыз осы халықтардың жалпы фольклорындағы, әсіресе, эпосындағы кейбір үндес сарындар жөнінде пікір қозғау, жекелеген байқауларымыз бен ойларымызды білдіру, сөйтіп бұдан былайғы тексерулерге аз да болса соқпақ салу. Осы мақсатпен ноғай, қырғыз, башқұрт, алтай, қалмақ эпосының кейбір айтулы үлгілерін сөз етеміз, солардың өзіндік дара өзгешелігін атап өтумен қатар қазақ жырларымен жақындайтын тұстарына көңіл бөлеміз. Стадиялық, жанрлық жағынан алып қарағанда ол жырлар түрлі дәуірдің жемісі, бір-бірінен бөлек жатқан елдердің творчестволық қиял туындысы болғанымен, оларды іштей бірлестіретін қаншама қызғылықты нышандар да кездесетінін көреміз. Бұлай ету жалпы жыр табиғатының түбегейлі заңдылықтары мен шарттылықтарын тануға жәрдемдеспек.

II

Фольклортану ғылымының алдында тұрған нысаналар барған сайын күрделіленіп келеді. Көркемдік даму мен дәстүрдің тарихын, өсу сатыларын белгілі бір халықтың рухани жетістігімен ғана анықтау мүмкін еместігі аян. Олай

болса, ауыз әдебиеті мен жазба әдебиетін толымды етіп тексеру мұраты іздену мен үйренудің жаңа кеңістігіне шығуды, зерттеу тәсілін жетілдіре түсуді қажет етеді. Алдағы сондай биік белестердің бірі – тілі, тегі, тағдыры жақын халықтардың ауызша, жазбаша көркем жаратындыларын кең көлемде салғастыра қарап, салиқалы ойлар түйю, ел мен елдің мәдениетіндегі бірлестік пен үндестікті неғұрлым жан-жақты көрсету болмақ.

Ғасырлар бойында қазақпен ауыл аралас, қой қоралас күн кешкен, түрлі оқиғалар есебінен кейінгі замандарда арасы алшақ кеткен, бірақ совет заманында теңдік нұрына бөленген ноғай халқының ауыз әдебиеті мұрасы, тілі, тарихы, мәдениеті, өнері өзінің зерттеушілерін күтіп тұрған тың десе де болады. Өкінішке қарай соңғы кезге дейін осы тақырып ғалымдарымыздың назарына ілінбей келген. Ал шыңында іздеген адамға бұл тараптан табылатын жаңалық аз емес.

Ноғай халқының ауыз әдебиеті мұрасында⁹ тек фольклоршыларды ғана емес, сөз өнерін сүйетін қауымды қызықтырарлық жырлар мен өлеңдер кездеседі. Сол үшін олардың жалпы құрамын да, жекелеген үлгілерін де оқушыға таныстырып өту қажет.

Көлемді жырдың бірі – «Айсылдың ұлы Әмет батыр». Қарасөзі, өлеңі аралас айтылатын бұл жырда бұрынғы хандар заманындағы қарапайым халыққа жасалып келген озбырлық сыры терең ашылған. Мұнда Жәнібек (Янбек) ханның қысым, ызғарына шыдамай Айсыл батырдың елден кеткені, кейін туған жұртына жаудың қаупі төнгенде қайта оралып келгені, мұның батырлығы ұлы Әметке дарығаны сөз болады. Жауды жеңіп берген Әметке хан қызын қосуға уәде етеді, бірақ артынша тез айнып, қызын Бұғалы байдың ұлына атастырады. Осы жат хабарды естіген Әмет хан отырған үйге келіп, мақсатына жетпей тынбайтынын ескертеді. Әмет:

⁹Ноғай халық йырлары. М.: Наука, 1969, с. 1-216. (Бұдан былайғы ноғайша өлең мысал осы кітаптан).

Ана Еділ бастан былғанды,
Тезден тынса игі еді.
Анасынан тел қозылар айрылды,
Аналарын тезден тапса игі еді, –

деп тұспалдап бастаған сөзін қайтпас жігерге, қайсар кекке толы жолдармен аяқтайды. Хан қызы – Шаһарбекті алып қашып, Әмет тауға паналайды. Бұлардың соңынан Алау батыр бастаған қуғыншы түседі. Бірақ Алау батыр Әметті аяп, Әметке бас бармағын жаралатып кері қайтады. Хан қудалауын қоймайды. Ақырында Әмет пен оның серіктерінің арасына жік түсіп, Әмет Шаһарбекті алдына алып, атына мініп, қиядан құлап өледі. Жырдың таптық астары ел үшін қанша қайрат көрсетсе де еңбегі бағаланбаған, бақытына жетпеген кедей батыр тағдырынан өте анық көрінеді. Атап өтерлік нәрсе – жырдың жалпы сарынында (ханның опасыздығы, жауды жеңіп, елді аман сақтаған ердің хан тарапынан қиянатқа ұшырауы) «Ер Тарғынмен» үндестік бар екендігі. Бұл өз алдына зерттеп, салыстырып көрерлік мәселе. Ал Мұрын жыраудан жазып алынған «Айсаның ұлы Ахмет» ноғай нұсқасымен бір түбірден таралған¹⁰.

«Қарайдар мен Қызылгүл» – ноғай халқының сүйікті жырларының бірі. Мұнда кедей жігіті Қарайдар мен бай қызы Қызылгүлдің ғашықтығы олардың кезек диалогы арқылы әсерлі суреттелген. Қалыңға төлерлік мал жинауға алысқа аттанған Қарайдар сыртта көп қиындық көріп, қайта оралғанда сүйген қызының бір бай баласына ұзатылу тойына тап келеді. Сүйген жарының өзгеге ұзатылу тойының үстінен шығу – көне эпикалық сарын бұл арада жаңғыра қайталанған. Ғашықтардың мұратқа жетпеуіне бас себеп – олардың таптық теңсіздігі екендігі жырдың әлеуметтік мәнін арттырады. Жырда екі жастың кіршіксіз інкәрлігін, пәк махаббатын бейнелейтін тамаша көркем, ақиқатшыл шумақтар баршылық. Қарайдар жолаушылап жүргенде Қызылгүл балшыға бал

¹⁰ Қазақ әдебиетінің тарихы. А., 1960, 458-б.

аштырып, «ғашығын қайтпас жерге кетіпті» дегенде оған былай жауап береді:

Үмітім бар Қарайдар
Келер ме деп бұ кезде
Қыз суретім бұзылып,
Сепкіл түсті бұ юзге.
Ауызың барып ұялмай
Қалай айттың сен бізге?
Өз яғдайын сөйлерсің,
Алданбан олай сөзге.
Мың жыл тұрсам дүнияда,
Яр сүймен онан өзге...

Жырдың сөз құрамы мен бейнелеу кестелерінде қазақ, қарақалпақ, қырғыз, өзбек, татар ауыз әдебиетінде жиі ұшырайтын суреттер («Кірпігі қайқы, қасы жай», «қыналы бармақ Қызылгүл», «қара киіп, қан құсып, қара бауырым тілгенмін», «қара жер», «құлан сан», «көмекейім бүлкілдеп, тілім келмес сөйлерге», «бедеу ат», «нар қамыс», «көгершіндей гөзелім», «шырын жан», «балдан тәтті», «нұр төгілген жүзінен», т.б.) мол. Жалпы қазақ, қарақалпақ, ноғай эпосының тіл кестесінде ғажап ұқсастықтар мен негізі бір нақыш, бейнелер, көп екенін қарақалпақ зерттеушілерінің еңбектерінен де көреміз¹¹.

Орта Азия мен Қазақстан халықтарының көбіне ертеден қанықты «Бозжігіт» жыры ноғайларда да бар. Бұл да, сөз жоқ, зерттеу үшін қызғылықты материал. Жырда бірін-бірі түсінде көріп ғашық болған Бозжігіт пен Сайбямалдың мұратына жете алмай мерт болғаны көркем кестеленген. Мұнда да, ноғайдың басқа жырларындағыдай, оқиға өрілімі қаһармандардың диалогы түрінде беріледі. Өлең мен қарасөз кезек алмасып отырады. Бұл тараптан «Бозжігітте» халық романдарының сипаты молырақ.

¹¹ Максетов К. Карақалпақсий эпос. Ташкент, 1975, с. 59.

Аса қызғылықты құбылыстың бірі – «Бозжігіт» жырында қазақтың тұрмыс-салт жырларындағыдай жоқтау, естіртулердің күрделі орын иеленуі. Бозжігіттің өлген хабарын оның ата-анасына естірту өзінің құрылысы, сарыны, бейнелеу кестесі жағынан қазақ өлеңдеріне тектес екендігіне күмән қалмайды. Мысал ретінде төмендегі жолдарды қатар келтірсе де болады.

Ноғайша:

Қатын қалса, ер табар,
Бала қалса, мал табар,
Қызың қалса, яр табар,
Ян өлмеге жеткенде
Көріп басың не табар?
Мінген атың бос қалса,
Мінбеге ер табылар.
Киген тоның бос қалса,
Киерге ер табылар...

Қазақша:

Қатын қалса, ер табар,
Ұлың қалса, мал табар,
Қызың қалса, бай табар,
Жан өлімге жеткенде
Ғарып басың не табар?
Мінген атың бос қалса,
Мінуге ер табылар.
Киген тоның бос қалса,
Киюге ер табылар...¹²

Ноғай халқының эпикалық мұралары ішінде «Шора батыр» жыры да кең танымал. «Шора батырдың» осы аттас қазақ жырымен кейбір ұқсастықтары да, елеулі өзгешеліктері де бар екенін көреміз. Жыр кейіпкерлерінің (Нәрік, Шора, Әли, т.б.) және олардың ру, ата-тегінің аттары бірыңғайлас келгенімен, суреттелетін оқиғалардың сипатында бөлектік бар. Сондықтан бұл жыр жеке версия ретінде қаралуға лайық. Мұнда Нәрік, Шоралар Қырым елінің адамдары болып сипатталады. Шораның Қырымнан кетуі сол елдің Әли би секілді әкім адамын ерегіс үстінде өлтіруіне байланысты болады. Нәрік те, Шора да зәбірлеуші емес, күштілердің зорлығына ұшырап, ерлікпен кек қайтарушы ролінде жүреді. Нәріктің қарагер атын тартып алған Әли биді Шора өлтіреді. Бұдан кейін Қырымда қалуға қауіптеніп, Қазан шаһарына барады, онда Сәли қарт дегеннің үйінде тоғыз жыл тұрады, қалаға көп әскер келгенде соғысқа қатысып, қарагер атымен

¹² Ғашық-наме. А.: Жазушы, 1976, 82-б.

Еділ суына батып өледі... Шораның Қазанда қандай жаумен соғысқаны, қандай ерлік көрсеткені ноғай жырлары жинағында айтылмаған. Жырдың асыл нұсқасы осылай ма, жоқ әлде құрастырушылар кейбір қысқартулар жасаған ба – ол жағы бізге белгісіз. Қалай болған күнде де «Шора батыр» жырының идеялық-көркемдік ерекшелігін, генезисін, варианттарын, версияларын анықтап, жырдың шын халықтық тұлғасын ашуға ноғай нұсқасы өз тұсынан қосымша, пайдалы дерек бере алатыны анық.

Ескерерлік мәнді мәселе – Шораның жау іздеген жортуылшы емес, зәбірленген әке-шешесінің намысын қушы болып көрінуі. Әли бидің астамшылық, зорлығын естігенде Шора батыр былайша толғанады:

...Алдаспаным әкелші,
Аш беліме ілейім.
Ақ кіреукем әкелші,
Өңшең етке киейім.
Ақта жының ектем кеткен билерің,
Қуып барып этейім,
Турам-турам этейім,
Бөлік-бөлік этейім,
Бөріккен қойдай этейім,
Бөрідей алып йыртайым,
Бөріктей алып киейім.
Бұ айтқаным этпесем,
Мұрадыма етпесем,
Нәрік ұлы мен Шора,
Анамнан арам туған болайым.

Жырдағы көркем тұстардың бірі – Шораның «Қазан деген ел бар деп, бас тасалар жер бар» деп алысқа аттанарда жұбайы – Алтынмен қоштасуы. Бұл арада Алтынның аузымен ежелгі жыраулар толғауына ұқсас өлең өрнектері төгілген. Соның бірер шумағын алып көрейік.

...Ай не болғай, күннен соң,
Күн не болғай, айдан соң.

Аланғар көзлі ақ шортан,
Ол не болғай әкенді,
Анасы айдың теңіз көлден соң.
...Атан екпен нардан соң,
Қазы емен ялдан соң
Күймеңлескен көп жаман,
Қотанлы қойға қол созып
Қорлығын кеп тигізер
Сенен соң.

«Шора батырдын» нұсқалары көп екені белгілі. Олардың әрқайсысында оқиға түрлі аймақта өтеді. Сол нұсқалардағы кейіпкерлер әрекеті, оқиғалар өрілімі де басқа-басқа. Демек, бұл жыр туралы түпкілікті тұжырым, қорытынды сөз айтуға әлі ерте. Ондай жинақы ғылыми пікір әр елдегі жыр версияларын, варианттарын салыстыра зерттеу нәтижесінде ғана тумақ. «Шора батырдын» ноғай версиясында Шораның ата-тегі туралы молырақ дерек кездесуі жыр туралы ұғымды кеңейте түседі.

Ноғай жырларының бірі – «Әділ Сұлтан». Бұл жырдың да қазақ оқушысын қызықтырарлық сыпаттары бар. Әділ Сұлтанның он жасынан жиырма жасына дейінгі өмір кезеңдерін шолып, әсірелеп суреттеу жалпы түркі қыпшақ эпосына тән дәстүрді еске салады. Жырда қазақ, ноғай тілінің ертедегі кезеңін бейнелейтін оралымдар мен теңеулер жиі кездеседі. Әділ Сұлтанның анасы алыста жүрген ұлы түсіне кіргенін балгерге былайша күдікпен баяндайды.

...Явырын япқан қара айдар,
Язылыққы көрінді.
Көмекейде қызыл тіл
Тартылыққы көрінді.
Алты ат тартқан адырна
Сынылыққы көрінді.
Бұлтқа жеткен боз түңлік,
Бұқтырыңқы көрінді
Ер мұрады екі аяқ

Созылыңқы көрінді.
Ер медеуі екі қол
Бүгіліңкі көрінді.
Ер шырағы екі көз,
Жұмылыңқы көрінді...

Атап өтерлік мәселенің бірі – ноғай жырларында өзге эпостардың қаһарманы болып табылатын эпикалық ерлер аралас жүреді. Мәселен «Шора батырда» Мамай, Қазы, Қамбар, Әли, Құлыншак, «Әділ Сұлтанда» Үйсін ұлы Сүлеймен, Орақ ұлы Қарасай, Абдулғазы Шелебий есімдері ұшырайды.

Туысқан халық ауыз әдебиетінің аса қызықты саласының бірі – «Қазақ жырлары». Ең алдымен бұл атаудың мәнісіне келейік. Үстірт қарағанда «Қазақ жырларын» қазақ халқы туралы немесе қазақтан ауысқан өлеңдер деп ұғып қалуға болады. Бірақ шындығында, бұл терминнің мағынасы басқалау. Ноғай ауыз әдебиетін зерттеуші Әшім Секалиев мұны былайша түсіндіреді: «Революциядан бұрынғы жыр қазынасында қазақ жырларының қатпары айрықша қалың. Қазақ жырлары... байлардың зорлығына төзе алмай, оларға бойсынбау үшін, олардан өшін алу үшін жат жерлерге «қазақ шығып» кеткен жарлы ноғай жігіттерінің шығарған жырлары»¹³. Бұл топтағы жырларда теңдік, ерлік, туған жер, жалғыздық, кедейлік, байлардың зорлығы жайында терең толғаныстар болады. Теңсіздікке, байлардың үстемдігіне қарсы күрес – қазақ жырларының бас сарыны.

Ноғай өлеңдерінің осы тобы «қазақ» деген сөздің әлеуметтік мазмұнын ашатын қосалқы дәлелдеме секілді. Сан рудан, ертедегі көп түрлі бірлестіктер мен одақтардың бөлшектерінен құралған біздің ата-бабаларымыз XV ғасырда Әбілхайыр ордасына наразы болып бөлініп шыққанда, жаңа ел мен хандық атын «қазақ» деп атағанын еске түсірсек те жеткілікті. Демек «қазақ» ұғымы белгілі бір түзім мен

¹³ Ноғай халық йырлары. М.: Наука, 1959, 20-б.

қысымға бағынышты болғысы келмей, еркін өмірді, тәуелсіз тіршілікті іздеушілерге беріліп келген жиынтық есім екен. Құмық халқының ауыз әдебиетінде кездесетін «Қазақ жырлары да» ноғайдағымен қарайлас...

Әлеуметтік мағынасы осыншама өр, өжет атаудың поэзиялық ажары да ерекше. «Қазақ жырларынан» намыс пен бақыт жолында жанынан кешіп, тәуекелге бел байлаған ерлердің рухы елес береді. Халықты қаһармандыққа, қажырлылыққа үндейтін, ерлікке шақыратын, барлық пен жоқтық, батырлық пен ездік парқын, азаматтықты насихаттайтын мұндай жырлардың тәрбиелік мәні күшті.

...Қазақ ерлер көп ятса,
Алтын, күміс табар ма?
Қазақ ерлер қақырмай,
Қаңлы көбік түкірмей,
Өлең төсеп, ет жемей,
Өлімші яман іске ұшырамай,
Күнін түнін бір етпей,
Күрілдеген маңлайға,
Күректей бұзлар қатырмай,
Атайдың белін бүктірмей,
Анайдың көзлерінен,
Қанлы яслар төктірмей,
Қарындасты қайғыменен қатырмай,
Алғыншақ анау арудың
Екі бетін солдырмай,
Барып айдап қайтпаға
Тегін олжа мал бар ма?..

«Қазақ жырларының» бағыты мен сипаты осылайша келеді. Құбылыстың терең мәнін ашып, кемел толғап, үстемелетіп әрі шешен, әрі көсем сөйлеу ежелгі жыраулардан қалған салт болатын. Бұл үлгіні қазақтың бұрынғы көп жырау, жыршы, ақындары дамытып, көркейтіп отырған. Уақыт өте келе жеке ақындар сөздері халық мұрасы ретінде жатталып, кейбір шумақтар мен тіркестердің иесін тауып болмайтындай

халге жеткен. Ноғайдың «Қазақ жырлары» дәл осы айтқандай халықтың ортақ мұрасына айналған.

«Қазақ жырларының» қай-қайсысында да біздің ертедегі ақын, жырау шығармаларымен сарындастық сезіледі. Мұның көп себебі барға ұқсайды. Соның бірі – ертеде қазақ пен ноғайдың бір мемлекеттік бірлестікте, орайлас тұрмыс-салт кешкендігінде, екі халықты құраған этникалық компоненттердің бірдейлігінде. Түрколог ғалымдардың күллі түркі тілдері ішінен қазақ, қарақалпақ, ноғай тілдерін ең жақын топ деп бөлетіндігі тегін емес. Демек, бұл арада жырлар «кімнен кімге ауысқан» деуден гөрі, сол жырларды тудырушылар мен сақтаушылар кім, олар қашан, қандай жағдайда өмір кешкен деген сұрау анағұрлым шындыққа жуық келмек. «Қазақ жырларының» үлгісі кейінгі жыршы, ақындар термелерінде елеулі орын алатындығын аңғару қиын емес. Тағы да бір мысал.

Балпаң, балпаң кім баспас,
Баспаға балтыр шыдамас.
Батырмын деп кім айтпас,
Арғы ауылдың бойында,
Ауыр әскер келгенде
Бармаға нәмарт юрек шыдамас.
Шешенмін деп кім айтпас.
Шешенлерге йолығысып,
Шешенлер юмақ айтқанда
Олардың бір юмағын шеше алмас.
Арумын деп кім айтпас,
Аруларды көргенде
Бетке бағып тұра алмас...

Ноғайдың тұрмыс-салт жырларынан халқымызға қанықты сарындарды танимыз. Қалың мал төлеген адамға еріксіз ұзатылған қыздың мұң-наласы бірталай жырдың тақырыбы болған.

...Төс түймем бауы төкпелі,
Мен әкейге өкпелі,

Өкпелі бомай қайтейім,
Бір жыл тұрсам көп пе еді?..
...Басымды ювдым балменен,
Белімді будым талменен,
Ал шешектей қыз едім,
Алдап алды малменен.
Теке мүйіз тең мекен,
Тентекте ақыл бар ма екен?
Теңім тауып бермеген,
Әкемде ақыл бар ма екен?..—

деген сияқты шумақтардың қазақ өлеңдеріне қаншалық жақын екенін дәлелдеп жатудың өзі артық.

Ағайын халықтың ауыз әдебиетінде бозлаулар (жоқтаулар) да тиісті орын алады. Сөз болып отырған жинақта бұл тектес өлеңдердің де бірнеше үлгісі келтірілген. Ер жігіт өлгенде айтылатын жоқтаулар:

...Ілгері баққан тілеклі,
Иілмеген темірдей,
Ат басындай юреклі,
Аю сынды ол өзі,
Батыр біткен білеклі,
Адағанға ақыл табаған,
Алты юртқа ол өзі,
Қайтпай қарсы шабаған...

секілді болып келсе, қыз қайтыс болғанда теңеме, баламаның сипаты өзгере түседі («Инесі алтын, иібі жез, игі аруым атланды», т.б.). Ал келіншектің күйеуін жоқтауының көркемдік келбеті бұлардан бөлек.

...Алла язған язуым,
Атам қосқан қосағым.
Етіме киген көйлегім,
Ет қасыған тырнағым,
Қалампыр түслі көйлегім,
Кімге бердің кимеге?
Хас арғымақ айуанды.

Кімге бердің мінбеге?
Су тілесен бал берген,
Өзіңе алған құтсызды
Кімге бердің сүймеге?..

Ауыз әдебиетінің көне жанрларына келгенде ноғайдың жыр, өлеңдері қазақтың өз туындысы секілді. Мұны бесік жырынан да, қыз бен жігіттің қайым айтыстарынан да байқаймыз. Дәстүрлі ноғай фольклорының байлығын таныстыру үшін осы келтірілген мысалдар да жеткілікті болар. Ауыз әдебиетінің әр жанрындағы ұқсастық пен айырманы анықтау арнаулы зерттеулер үлесі.

Ноғай халқының совет заманындағы ауыз әдебиет нұсқалары жеке әңгіменің тақырыбы. Бір атап өтерлік мәселе – бұларда елімізде болып өткен елеулі өзгерістер мен жаңа құбылыстардың кеңінен көркем көрініс бергендігі.

Ежелден ет бауыр ноғай халқының ауыз әдебиеті мұралары нұсқаларымен танысу түркі халықтарының поэзиялық дәстүрі тамырын тереңге тартқан ғажайып құбылыс екендігін сипаттай түседі. Ноғайлардың Солтүстік Кавказ бен Қырымды мекендегеніне әлденеше жүз жылдар өтсе де, олардың ерте заманда, қазақпен бірлестікте жасаған дәуірде жаратқан мұралары сақталып келуі қайран қалдырады. Ноғайлар жырының үлгілері жарыққа шығуы қазақ фольклоршыларына қосалқы міндет жүктейтіні айқын. Жалпы қазақ халқының этногенез тарихын қарақалпақ, ноғай, өзбек, башқұрт, алтай, қырғыз халықтарының шежірелерін есепке алмай түпкілікті шешуге болмайтыны сияқты фольклор тарихын, оның жанрларының жасалу, даму, жаңалану жолдарын тілі мен тегі, көркем сөз өнері жақын елдердің ауыз әдебиеті мұраларын салыстыра тексермей ақиқат ғылыми қорытындыларға келу қиын. Ендеше бір заманда «төскейде малы қосылған, төсекте басы қосылған», тарихтың талай-талай алмағайып, аласапыран тұстарында тағдырлас болған, ауыз әдебиетінің көп қазынасы ортақ ноғай халқының рухани